

УДК 316. 48

КОНФЛІКТ «БОРЬБИ ЗА ГЕГЕМОНІЮ» В ТЕОРІЇ СИСТЕМНИХ ЦИКЛІВ НАКОПИЧЕННЯ ДЖОВАННІ АРРІГІ

Казаков В. С.

старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Шевель І. П.

*кандидат соціологічних наук, доцент,
завідувач кафедри соціології*

Київського національного університету культури і мистецтв

Конфлікт "боротьби за гегемонію" - це досить тривалий період часу, це боротьба міждержавна, її суб'єктами є держави, великі держави, це боротьба двопланова. Конфлікт розгортається і відбувається на фазі (етапі) фінансової гегемонії і виникає, коли значна частина суспільства приймає існуючий порядок речей, існуючий світопорядок. І тоді гегемонія - це добровільна, але неорганізована згода з тим "напрямом соціального життя", яке задано панівною групою, власне, згоду з існуючим світопорядком, але не тільки згода підкорятися. Всі гегемонівські держави прагнуть до нескінченного накопичення капіталу, що призводить до "неминучого розширення, розвитку і поглибленню військової та політичної могутності.

Конфликт "борьбы за гегемонию" - это довольно длительный период времени, это борьба межгосударственная, ее субъектами являются государства, великие державы, борьба двоплановая. Конфликт разворачивается и происходит на фазе (этапе) финансовой гегемонии и возникает, когда значительная часть общества принимает существующий порядок вещей, существующий миропорядок. И тогда гегемония - это добровольное, но неорганизованная согласие с тем "направлением социальной жизни", которое задано господствующей группой, собственно, согласие с существующим миропорядком, но не только согласие подчиняться. Все гегемонивского государства стремятся к бесконечному накоплению капитала, что приводит к "неизбежному расширению, развитию и углублению военной и политической мощи.

Conflict "struggle for hegemony" - a fairly long period of time, it is a struggle interstate, its actors are states, great powers, fighting two-dimensional. The conflict unfolds and takes place on the stage (stage) financial hegemony, and there is a significant part of society accepts the existing order of things, the existing world order. Then hegemony - is voluntary, but unorganized agreement with the "direction of social life," which asked the dominant group, in fact, agree with the existing world order, but not only consent to obey. All hehemonivski states strive to endless accumulation of capital, which leads to "the inevitable expansion, development and deepening military and political power.

Ключові слова: гегемонія, конфлікт, напрям соціального життя, панування, підкорення.

Джованні Аррігі (італ. Giovanni Arrighi, 7 липня 1937 — 18 червня 2009) — італійський економіст і соціолог, один з провідних представників світ-системного аналізу. Професор соціології в Університеті Джонса Хопкінса (1998).

Центральне місце в цьому дослідженні глобальних конфліктів займає конфлікт, який можна досить умовно назвати "боротьбою за гегемонію". Так, наприклад, Аррігі пише, що з початку англо-голландських воєн у 1652 році наступні півтора століття до закінчення наполеонівських воєн у 1815 "міждержавна система перебувала у стані боротьби за світову перевагу між" [3, 91] двома великими державами того часу, Англією і Францією. Він також згадує про двох "конфронтацій" у світі: "гарячої" англо-германської, що включала в себе дві світові війни і "холодної" американо-радянської [3, 57]. Більш того, він підкреслює: "Всякий раз, коли світові процеси накопичення капіталу для даного часу досягали своїх меж, наступали тривалі періоди міждержавної боротьби, протягом яких держави, які контролювали чи готові встановити контроль над найбільш важливими джерелами надлишкового капіталу, прагнули також придбати організаційні можливості, необхідні для просування, організації та регулювання нової фази капіталістичної експансії, ще більш масштабною і широкою, ніж раніше» [3, 54].

Тобто, власне, конфлікт "боротьби за гегемонію" - це досить тривалий період часу, а не короточасна акція, не окрема одинична дія чи якась окрема взаємодія суб'єктів, не окрема історична подія, хоча б і вельми значуща. По-друге, це боротьба міждержавна, її суб'єктами є

держави, великі держави. По-третє, це боротьба двопланова, точніше, двоцільова: а) за контроль над найбільш важливими джерелами надлишкового капіталу, б) за "організаційні можливості" (влада), необхідні для проведення, організації та регулювання нової, більш широкої та масштабної, фази капіталістичної експансії в цілому. По-четверте, цей конфлікт розгортається і відбувається на фазі (етапі) фінансової, а не матеріальної експансії кожного системного циклу накопичення, тобто на початку кожного циклу і при його завершенні.

Слід, мабуть, додати, по-п'яте, конфлікт "боротьби за гегемонію" не тільки тривалий: а) являє собою певну сукупність численних дій, взаємодій, подій, що відбуваються в цей тривалий період; б) це дії досить різноманітні за своєю формою і характером, це світові війни, міждержавні війни різного роду інші конфлікти. По-шосте, вказані вище дві мети мають найбільш загальний характер, вони кілька абстрактні, в реальності цілей значно більше, останні більш конкретні і історичні, тобто для кожного конкретного історичного системного циклу вони різні і досить специфічні.

Це можна більш повно зрозуміти при відповідях на здавалося б прості питання: "за що йде боротьба між світовими державами?", "Через що конкретно відбувається конфронтація в конкретно-історичному глобальному конфлікті боротьби за гегемонію?". "За гегемонію? Але яку? Гегемонія для чого вона? Які цілі гегемонії?"

Ці питання досить актуальні і значимі, так як Аппігі, розуміє гегемонію в чому в руслі ідей, висловлених у свій час Антоніо Грамші, для якого, як вказують Г.Дерлугьян і К.Харріс, "гегемонія зовсім не синонім панування. Це панування плюс згода підкорятися. Ситуація гегемонії виникає, коли значна частина суспільства приймає" [6, 19] існуючий порядок речей, існуючий світопорядок. Це відбувається, коли: а) даний порядок представляється загальним благом, б) суспільству запропоновано комфортний матеріальний компроміс, в) існуючим порядком просто не видно ніякої реальної альтернативи [6, 19].

Однак, по-перше, ідеї Грамші щодо гегемонії значно глибше і обширніше вище викладених. По-друге, вони викладаються їм не прямою мовою, відкрито, так як він був "змушений всіляко маскувати" [5, с. 18] їх. Тому ці ідеї (щодо гегемонії) багатьма аналітиками і політиками інтерпретуються і викладаються абсолютно по-різному. Разом з тим можна сказати, що в концепції гегемонії Грамші є кілька основних ідей.

Перша: гегемонія як керівна роль одного класу (соціальної групи) є необхідною не лише в період боротьби за владу, але і після завоювання влади, так як державна влада будь-якого класу не може триматися на одному насильстві. "У неї повинна бути друга опора - згода інших класів ("консенсус"), яке може бути активним або пасивним" [5, 15].

Зокрема, сам Грамші пише: "Інтелігенти служать" прикажчиками "панівної групи, використовуваними для здійснення підлеглих функцій соціальної гегемонії і політичного керування, а саме: 1) для забезпечення «спонтанної» згоди широких мас населення з тим напрямком соціального життя, яке задано основною панівною групою, - згоди, яке «історично» породжується престижем панівної групи (і, отже, надаванням їй довірою), обумовленим її положенням, її функцією в світі виробництва; 2) для приведення в дію державного апарату примусу, "законно" забезпечує дисципліну тих груп, які не "висловлюють згоди" ні активно, ні пасивно; цей апарат, проте, заснований для всього суспільства на випадок таких критичних моментів в командуванні та управлінні, коли спонтанна згода зникає" [4, 332-333].

Тобто гегемонія - це добровільна, але неорганізована згода з тим "напрямом соціального життя", яке задано панівною групою, власне, згоду з існуючим світопорядком, але не тільки згода підкорятися. Далі - це а) згода, заснована на престижі гегемона (згода-престиж), б) згода, заснована на довірі гегемону (згода-довіра); в) згода, викликана соціальним становищем панівної групи-гегемона (при цьому дана соціальна група може не мати ні престижу, ні довіри); г) згода, заснована на визнанні легальності та легітимності примусу до дотримання якоїсь обов'язкової для всіх дисципліни, установленної гегемоном (згода легітимності). Тобто, згода може бути вельми різноманітним і зовсім різним, більш того, воно може мати зовсім різні підстави.

Друга важлива ідея Грамші щодо гегемонії: завоювання гегемонії - це одночасний рух класу вшир і вглиб (вгору). Вшир - залучення гегемоном на свій бік якомога ширших мас, самих різних союзників, самих різних інших соціальних груп, верств і класів. Для цього піднімається до гегемонії клас, який повинен значно об'єктивно розширити коло своїх інтересів, включити в цей круг інтереси своїх союзників, попутників і всього населення. Він повинен подолати наявну в нього класову егоїстичну тенденцію дбати лише про себе, реалізовувати і захищати лише свої класові інтереси. Вглиб - піднімається до гегемонії клас, який повинен реально приймати інші, "чужі", інтереси як свої, він повинен піднятися морально. Він повинен не робити вигляд, що "чужі" інтереси це інтереси "його власні", а реально прийняти і сприйняти їх як свої, реально реалізовувати і захищати їх як свої, він повинен їх "перехворіти" як свої. Саме тому для Грамші гегемонія є етико-політичним і економічним феноменом.

Крім того, гегемонія - це і культурно-педагогічний феномен. Гегемон повинен постійно і систематично вчитися і вчити інших. Педагогічні відносини тотальні, активні і оборотні: кожен учитель у той же час - учень, а кожен учень - учитель. "Кожне відношення" гегемонії - це по

необхідності відношення педагогічне, і воно виявляється не тільки всередині однієї нації між різними складовими її силами, а й у міжнародному та світовому масштабі: між комплексами національних і континентальних цивілізацій" [4, 50] - пише Грамші. Тобто, в навчанні і не тільки в ньому важливий "культурний момент". Більш того, необхідно "досягнення такого" культурно-соціального "єдності, при якому безліч розрізаних бажань, переслідуючих різні цілі, сплавляються воедино для однієї і тієї ж мети на основі однакового і єдиного світогляду (загального або приватного, чинного тимчасово - емоційним шляхом - або поступово, коли інтелектуальна основа цього світогляду так вкорінюється, засвоюється і приживається, що стає здатною перетворитися на пристрасть). Від того, що все це відбувається саме так, стає ясно важливість загального питання про мову, тобто про колективній свідомості однакового культурного "клімату" [4, 50]. Власне, Грамші знову ж пише про розширення гегемонії "вшир", але на культурній і світоглядній основі.

Він підкреслює, що гегемонія являє собою "теоретико-практичний" принцип [4, 64]. Вона не просто зводиться до якихось теоретичних міркуваннях, вона є практикою, політичною діяльністю, спрямованою "на те, щоб вивести маси з пасивного стану, тобто порушити закон великих чисел" [4, 158], досягти у фазі "гегемонії" "активного консенсусу" [4, 69]. Тобто, в ході практичної діяльності, залишаючись добровільною згодою, гегемонія стає і згодою (консенсусом) створеним і організованим.

Можна в деякому плані узагальнити вище викладене - існує значна і різноманітна кількість форм і типів гегемонії, вони досить різні між собою, що, ймовірно, зрозумів і зафіксував Аррігі.

Зокрема, він пише: "по Грамші, гегемонія - це додаткова влада, яка накопичується панівною групою в силу її здатності вести суспільство в напрямку, який не тільки відповідає інтересам панівної групи, але й сприймається підлеглими групами як відповідає більш широким інтересам ... Якщо підлеглі групи довіряють своїм правителям, системи панування можуть управлятися без звернення до примусу" [1]. Але що таке "додаткова влада"? Яка вона за своєю формою, змістом, сутністю? Який механізм її дії? Це влада престижу, соціального статусу, легітимності, соціокультурних норм, традицій і т.д.?

Слід зазначити, що розуміння гегемонії, її сутності та змісту, її специфічних і конкретно-історичних особливостей розкривається Аррігі цілим рядом різних і часто суперечливих теоретичних положень, висловлених як їм, так і іншими аналітиками, але ними використовуваними.

По-перше, він вважає, що все гегемонівські держави прагнуть до нескінченної накопиченню капіталу, що призводить і до "неминучого розширення, розвитку і поглиблення військової та політичної могутності" [1]. Але зростання останньої, наводить думку Пола Кеннеді, підриває саме накопичення капіталу, а не обумовлює його. Нескінченне зростання військової та політичної могутності викликає у гегемона "перенапруження", це - для нього пастка, ахіллесова п'ята всіх гегемонівських держав і імперій [1], їх нерозв'язне протиріччя. Разом з тим положення гегемона, зазначена вище його міць і її незаперечні переваги [1], дозволяють йому запобігати економічну конкуренцію з ним інших суб'єктів. Дозволяють забезпечувати йому свій контроль над цінами, умовами та розподілом основного економічного ресурсу, від якого багато в чому залежать його конкуренти, тобто дозволяють йому встановити свій контроль над світовою економікою. Інакше: гегемон - це "центр глобальної політичної економії" [1] і його здатність зберігати за собою таку його роль.

По-друге, найбільш загальною і основною метою, завданням і функцією гегемонії є створення нового світового порядку, підтримання його стійкості, рівноваги, збереження його легальності та легітимності, причому як на глобальному, так і на регіональному рівні, тобто у себе в країні [1]. В іншому можливому варіанті - додання нового соціального сенсу порядком старому [1]. Цим самим гегемоном переборювався якийсь існуючий або існуючий всесвітній хаос [2], обмежувалося міжнародне суперництво за "життєвий простір" [2] і іншого роду конфлікти, відбувалася інституціоналізація нових ідей, відносин, організацій, порядків, норм або їх реструктуризація. .

Глобальний конфлікт за гегемонію не просто тривалий, варіативний і різноманітний, але і має досить складну, постійно змінену структуру, зокрема, він складається з трьох частково перетинаючихся фаз.

На першій з них територіалістичні правителі чи інші суб'єкти, які виходять з територіальної логіки різними засобами, в основному війною, намагаються включити виникає або вже виникло провідна капіталістична держава (виходить із капіталістичної логіки) у свої володіння. Ці спроби завершуються фіаско, оскільки, з одного боку, "потенційна жертва" виявляється вже значно більше перевершує в своїх стратегічних можливостях ведення війни своїх "завойовників". І як мінімум вона була здатна відбити і нейтралізувати їх військові акції. З іншого боку, самі "завойовники" (а їх зазвичай буває декілька) суперничають і навіть часто воюють між собою за можливість підкорення наміченої "жертви".

Так як спроби територіального завоювання нового капіталістичного центру шляхом війни провалюються, конфлікт за гегемонію переходить у другу фазу. У ній зусилля його супротивників бувають спрямовані не на завоювання капіталістичної держави, а на поглинання його основних

джерел багатства і влади. Зокрема, територіалістичної держави (колишні або вже старіючі гегемони) починають прагнути йти по шляху розвитку капіталістичної держави, але в ще більших масштабах. Вони роблять спроби "модернізуватися", перехопити або перевести світову торгівлю з під контролю останнього в свої володіння, часто реалізуючи свої наміри за допомогою ряду "малих війн". Власне, вони намагалися або намагаються перевершити нову провідну капіталістичну державу в основному не в його військовій силі, а в його перевазі багатства і влади.

Як вважає Аррігі, в останні століття і в сучасну епоху конфлікт за гегемонію може починатися відразу зі своєю другою фазою, а перша може зникнути взагалі. Так, у боротьбі за світову могутність між Британією та претендентами на нього (США та Німеччиною) "конфлікт пройшов деякі, але не всі фази, характерні для більш ранньої боротьби за перевагу в світі. Початкова фаза, на якій територіалістичні правителі намагалися поглинути провідну капіталістичну державу, яка зникла зовсім" [3, 104].

У сучасну епоху на своїй другій фазі конфлікт за гегемонію придбав деякі особливості. Зокрема, з'явилися претенденти на світову перевагу об'єктивно посилюють один одного і об'єктивно спільно підривають могутність існуючого гегемона. Вони частково і тимчасово не сперечаються, а об'єктивно (можливо не цілеспрямовано і в деякій мірі неусвідомлено) співробітничать одна з одною. Далі - зникнення першої фази конфлікту обумовлено багато в чому тим, що відбувається "переплетення територіалістичних і капіталістичних логік влади серед трьох основних суперників (Британія, Німеччини та Сполучених Штатів) в боротьбі за світову перевагу», яке «зайшло настільки далеко, що тепер важко було сказати, які правителі були капіталістичними, а які - територіалістичними" [3, 104].

Третя фаза конфлікту боротьби за гегемонію, на якій відбувається виникнення і зростання системної хаосу, ескалація міждержавних конфліктів, боротьба за світову перевагу (гегемонію) поєднується з соціальним конфліктом. Ця фаза в сучасну епоху досить тривала. З точки зору Аррігі, наприклад, ця фаза конфлікту боротьби за гегемонію США включила в себе не тільки дві світові війни (Першу і Другу), Велику депресію кордону тридцятих років ХХ століття, але і безліч інших конфліктів, включаючи "холодну війну". Ця фаза на сучасному етапі характеризується також "безпрецедентним насильством і запеклістю".

Розкриваючи механізм конфлікту «боротьби за гегемонію», Аррігі виділяє, як один з його основних структурних елементів, якийсь феномен (суб'єкт), симбіоз двох різних структур - блок урядових і ділових організацій - якому приділяє значну увагу.

Він досліджує його поведінку, цілі та мотиви дії. Так як цей феномен різноманітний, досить мінливий, має історичний характер, різноманітні форми і варіанти, то в роботах Аррігі, як він сам, так і його поведінку, дії, позначається різними термінами. Найбільш загальні із них - "міжкапіталістична конкуренція" і "міждержавна конкуренція", що є елементами конфлікту «боротьби за гегемонію». Зокрема, цим аспектам концепції Аррігі приділяє увагу П.Кутуєв у праці «Новітні соціологічні теорії: модерн у континуумі «Схід-Захід» [7].

Так як ці терміни позначають, по суті, один феномен, то вони дуже близькі між собою за своїм змістом і разом з тим різні. Однак вони обидва, з тієї чи іншої сторони, описують конкуренцію тих чи інших суб'єктів, в тих чи інших умовах. Як вважає Аррігі, конкуренція є розвиток співробітництва і кооперації між суб'єктами в умовах поділу праці. Він посилається на Маркса і Хікса, пише про два типи конкуренції між центрами накопичення капіталу.

Перший тип конкуренції виникає в умовах, коли загальний прибуток на капітал зростає, а якщо і знижується, то залишається досить високою. Як підкреслює Аррігі, цей "перший тип конкуренції - це і не конкуренція зовсім" [3, 296]. Це скоріше спосіб регулювання відносин між автономними центрами накопичення капіталу, які, по суті і на ділі, фактично співпрацюють з метою отримання прибутку. Від цієї співпраці всі разом вони (центри накопичення капіталу) отримують вигоду, так як прибутковість кожного центру є умовою прибутковості всіх інших центрів. Власне, перший тип конкуренції є якоюсь перехідною формою між співпрацею-кооперацією і дійсною конкуренцією в справжньому сенсі.

Другий тип конкуренції виникає в умовах, коли прибуток падає нижче того, що вважається "розумним" або "терпимим" рівнем прибутку. Як підкреслює Аррігі, це - "конкуренція у власному розумінні слова, коли перенагромадження капіталу призводить до вторгнення капіталістичних організацій в сферу діяльності один одного; коли поділ праці, який раніше визначав умови взаємовигідного співробітництва, руйнування і збитку однієї організації служать умовою отримання іншої" [3, 296]. Ця конкуренція стає нещадною, вона спрямована на витискування інших суб'єктів з бізнесу і перетворюється в боротьбу. Аррігі підкреслює, другий тип конкуренції, це - "братовбивча конкурентна боротьба" [3, 296] і елемент конфлікту "боротьби за гегемонію".

Як наслідок, Аррігі часто нарівні разом з терміном "міжкапіталістична конкуренція" використовує термін "міжкапіталістична конкурентна боротьба", а з терміном "міждержавна конкуренція" - "міждержавна конкурентна боротьба". Однак, ці терміни не є тотожними, оскільки

відбивають ті чи інші особливості, специфіку зазначеного мінливого феномена в тій чи іншій конкретній ситуації при його систематичній трансформації.

Коротко і схематично можна сказати, що міжкапіталістична конкуренція - це сукупність тих чи інших дій, спрямованих на отримання прибутку (максимально можливою, максимально високою, розумної величини) в умовах її падіння до "нерозумного" або "нетерпимого" рівня за рахунок прибутку та інших ресурсів інших суб'єктів. Міжкапіталістична боротьба - це сукупність тих чи інших дій, спрямованих на "видавлювання" (по Аррігі) інших суб'єктів з бізнесу, яке перешкоджає або припиняє отримання ними прибутку або взагалі призводить до завершення їх капіталістичної діяльності (банкрутство). З цієї точки зору міжкапіталістична боротьба являє собою засіб (знаряддя) міжкапіталістичної конкуренції з одного боку, а з іншого, є одним з вказаних її дій, елементом їх сукупності.

У роботах Аррігі досить важко провести різницю між поняттями "міждержавної конкуренції" та "міждержавної боротьби". Наприклад, він досить часто багато в чому в тотожній з ними сенсі використовує термін "міждержавне суперництво" [3, 53; 59] або іноді користується всі ці терміни як взаємозамінними. Разом з тим, знову ж схематично і коротко, можна сказати, що, з точки зору Аррігі (слідом за Вебером), міждержавна конкуренція - це суперництво за мобільний капітал між великими, але приблизно рівними, політичними структурами [3, 56], міжкапіталістична боротьба - це конкуренція за владу змагання держав [3, 56].

Розкриваючи сутність і зміст цих понять і структурних елементів зазначеного феномена, Аррігі пише, що міждержавна конкуренція є найважливішою складовою всіх фаз фінансової експансії. При цьому він зазначає, що вона є "головним чинником у формуванні тих блоків урядових і ділових організацій, які провели капіталістичну світову економіку через послідовні фази матеріальної експансії" [3, 52], але вони є як суб'єктом міждержавної конкуренції, так і суб'єктом міждержавної боротьби, тобто суб'єктом конфлікту "боротьби за гегемонію".

Одночасно він вказує, що "міждержавна конкуренція приймає форму гострої і тривалої збройної боротьби" [3, 74], тобто війни. Інакше - війна може вестися як за прибуток, так і за владу. Він також підкреслює, що "конкуренція між державами і між підприємствами може приймати різні форми" [3, 75], більше того, він пише, що механізм міждержавного суперництва за мобільний капітал (міждержавної конкуренції?) Може фундаментально змінюватися, тобто можуть змінюватися їх форми і структурні елементи, які можуть бути різними, змінюються комбінації.

Можна сказати, що до форм і елементів (дій), як міжкапіталістичної конкуренції, так і міжкапіталістичної боротьби (міждержавної боротьби) Аррігі відносить різні типи воєн, у тому числі і світові, глобальні війни, військові завоювання, "холодну війну", ідеологічну боротьбу, торгові війни, гонку озброєнь, накопичення через вилучення, соціальний конфлікт, різні типи витрат захисту і т.д. Але це і форми, і елементи (дії) конфлікту "боротьби за гегемонію".

На закінчення слід ще раз підкреслити, що з точки зору Аррігі конфлікт "боротьби за гегемонію" загострюється, приймаючи різні форми, у тому числі і світових воєн, на фазі фінансової експансії і особливо в періоди фінансових криз.

Література

1. Аррігі 2005а, Аррігі Дж. Утрата гегемонии / Джованни Аррігі // Прогнозис. – 2005. - № 2 (3). http://www.prognosis.ru/prog/summer_2005.pdf
2. Аррігі 2005б, Аррігі Дж. Утрата гегемонии 11 / Джованни Аррігі // Прогнозис. – 2005. - № 3 (4). http://www.prognosis.ru/prog/autumn_2005.pdf
3. Аррігі Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Джованни Аррігі; [пер. с англ. А.Смирнова и Н.Эдельмана]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 472 с. – (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
4. Грамши А. Тюремные тетради. В 3 ч. / Антонио Грамши; [пер. с итальянского Г.П. Смирнова, В.А.Дмитренко, П.А.Козлова, Е.Г.Молочковской, А.К.Орла, Л.Б.Попова, Ю.А.Суворова]. – М.: Политиздат, 1991. Ч. 1 – 1991. - 560 с.
5. Грецкий М.Н. Антонио Грамши и его «Тюремные тетради» / Грецкий М.Н. // Грамши А. Тюремные тетради. В 3 ч. – М.: Политиздат, 1991. Ч. 1 – 1991. – С. 5 – 22.
6. Дерлугьян Г. Эволюция командных высот капитализма: Венеция – Амстердам – Лондон – Нью-Йорк / Г.Дерлугьян, К.Харрис // Аррігі Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени; [пер. с англ. А.Смирнова и Н.Эдельмана]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. - С. 6 – 30.
7. Кутуев П. Новітні соціологічні теорії: модерн у континуумі «Схід-Захід» / П.Кутуєв // Навчальний посібник. / К.: Вид-во НПУ ім..М.П.Драгоманова. 2012.- с.291.